অধ্যায় ৫ ঃ ভক্তিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

5.1 উদ্দেশ্য

5.2 পৰিচয়

5.3 ভক্তিবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয়

5.3.1 ভক্তিৰ স্বৰূপ আৰু ভক্তিৰ প্ৰকাৰ

5.3.2 ভক্তিবাদৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশত ভক্তিৰ দাৰ্শনিক মত প্ৰতিষ্ঠাকাৰী আচাৰ্যসকল

5.4 ভক্তিবাদ আৰু সাহিত্য

5.4.1 ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু ভক্তি ৰস

5.4.2 ভক্তি আন্দোলন আৰু ইয়াৰ ফলত সৃষ্ট সাহিত্য

5.5 অসমৰ বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদ

5.5.1 অসমৰ ভক্তিমাৰ্গৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ

5.5.2 অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য

5.6 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

5.7 অধিক জানিবলৈ

5.8 অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

5.9 আৰ্হি প্ৰশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভক্তিৰ অৰ্থ, স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰ সমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ভাৰতত ভক্তিবাদৰ সূত্ৰপাত, ইয়াৰ বিস্তাৰ আৰু ভক্তিমাৰ্গৰ দাৰ্শনিক বিশ্লেষণ আগবঢ়োৱা আচাৰ্যসকলৰ পৰিচয় লাভ কৰিব
- ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত উল্লিখিত ৰসৰ ভিতৰত ৰসৰ ভিতৰত 'ভক্তি ৰস' পৰে নে নপৰে সেয়া বুজিব পাৰিব
- ভক্তি আন্দোলনক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত সাহিত্যসমূহৰ পৰিচয় লাভ কৰিব
- সৰ্বভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ লগত অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ সম্পৰ্ক আৰু অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ স্বকীয়তা সূচক প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহৰ সম্পৰ্কে অৱগত হ'ব।

৫.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া চতুৰ্থ ষাণ্মাসিকৰ শিক্ষাৰ্থীৰ বাবে আগবঢ়োৱা বুনিয়াদী পাঠ্যবিষয় সাহিত্য সমালোচনাৰ এইটো পঞ্চম অধ্যায়। এই অধ্যায়ত 'ভক্তি' শব্দৰ অৰ্থ, ভক্তিৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰ, ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমি, মধ্যযুগীয় ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলন আৰু ভক্তি আন্দোলনকেন্দ্ৰিক সাহিত্য সম্পৰ্কে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ব।

৫.৩ ভক্তিবাদৰ সাধাৰণ পৰিচয়

৫.৩.১ ভক্তিৰ স্বৰূপ আৰু ভক্তিৰ প্ৰকাৰ

ভক্তিৰ 'ভজ্' ধাতুৰ লগত 'ক্তিন্' প্ৰত্যয় যোগ হৈ (√ভজ্ ÙÂ ক্তিন্) 'ভক্তি' শব্দটো নিষ্পন্ন হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে ভজনা কৰা, সেৱা কৰা। অৱশ্যে এনে সাধাৰণ অৰ্থতে ভক্তিৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ প্ৰকাশ নাপায়। সৰ্বসাধাৰণৰ ধাৰণাৰ অৰ্থজ্ঞাপকতাৰ উপৰি ভক্তি শব্দৰ লগত জড়িত আছে মানৱ জীৱনৰ শেষ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য। সেয়েহে মধ্যযুগীয় ভক্তি আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত ভক্তি শব্দৰ অৰ্থই ঈশ্বৰৰ প্ৰতি সেৱা বা অনুৰক্তিকহে নিৰ্দেশ কৰে। 'শাণ্ডিল্যভক্তিসূত্ৰ'ত ঈশ্বৰত অতিশয় অনুৰক্তিকে ভক্তি বোলা হৈছে (সা পৰাণুৰক্তিৰীশ্বৰে)। 'নাৰদীয়ভক্তিসূত্ৰ'ই 'ঈশ্বৰৰ প্ৰতি পৰম প্ৰেমক ভক্তি বুলিছে (সা তস্মিন্ পৰম-প্ৰেমৰূপা)। 'নাৰদপাঞ্চৰাত্ৰ' অনুসৰি প্ৰেমপৰিপ্লুত মন হৰিৰ প্ৰতি স্বাৰ্থশূন্য হৈ সদায় প্ৰবাহিত হৈ থকা অৱস্থাই ভক্তি (মনোগতিৰৱিচ্ছিন্না হৰৌ প্ৰেমপৰিপ্লুতাঊঅভিসন্ধিৱিনির্মুক্তা ভক্তি-বিষ্ণুৰ শংকৰী।।)। কোনো কোনো শাস্ত্ৰত মনক ভগৱানত সম্পূৰ্ণৰূপে নিৱিষ্ট কৰি কোনো ফলৰ আশা নকৰাকৈ তেওঁক নিৰন্তৰ ভজনা কৰাকে ভক্তি আখ্যা দিয়া হৈছে।

দৰাচলতে ভক্তি হৈছে এক মানসিক অৱস্থা। এই অৱস্থাৰো বিভিন্ন স্তৰ আছে আৰু তাৰ চৰম স্তৰত উপনীত হোৱা জনহে প্ৰকৃত ভক্ত। ভক্তিৰ স্তৰবোৰ বুজাবলৈ ঘাইকৈ ইয়াক দুই ভাগত ভগোৱা হয়— গৌণী ভক্তি আৰু পৰাভক্তি। গৌণীভক্তিক সাধনা ভক্তি বুলিও কোৱা হয়। এই ভক্তিৰ পাঁচটা অংগ— উপাসক, উপাস্য, পূজা-দ্ৰব্য, পূজা-বিধি আৰু মন্ত্ৰ-জপ। আনহাতে সকলো কামনা শূন্য হৈ মনে পূৰ্ণ শান্তি লাভ কৰি ভগৱানৰ পৰম প্ৰেমত নিমগ্ন হোৱা অৱস্থাক পৰাভক্তি বোলে। পৰাভক্তিৰ আন এটা নাম সাধ্যভক্তি।

ভক্তিক আন চাৰিটা ভাগতো ভগোৱা হয়, যেনে— সাত্তিকী, ৰাক্ষসী, তামসী আৰু নিৰ্গুণ। প্ৰথম তিনিবিধ ভক্তি কাম্য ভক্তি আৰু চতুৰ্থবিধ নিষ্কাম। সাত্তিকী ভক্তি মুক্তিৰ আশাত কৰা হয়। ৰাক্ষসী ভক্তিত ধন-জন, সা-সম্পত্তি আদিৰ কামনা থাকে। তামসী ভক্তিত আনৰ অহিত-চিন্তা, শত্ৰু নাশ আদি কামনা সংযুক্ত হৈ থাকে। নিষ্কাম

বা নির্গুণ ভক্তিত কোনো কামনাৰ স্থান নাই। ইয়াৰ অন্য এক নাম অনন্য ভক্তি। ভগৱানৰ পৰা একোকে পাবলৈ নিবিচাৰি তেওঁৰ প্ৰতি দৰ্শোৱা ভক্তি নিষ্কাম ভক্তি আৰু একাগ্ৰচিত্তে এজন দেৱতাৰ ভজন কৰাই অনন্য ভক্তি। অনন্য ভক্তি আৰু অভেদ জ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য নাই। অনন্য ভক্তিত সাধন কৰোঁতাজনে কোনো দর্শন লাভ কৰি পৰম আনন্দ লাভ কৰে। ই ভক্তিৰ চৰম স্তৰ। এই স্তৰ পাবলৈ মানৱে স্তৰে স্তৰে গতি কৰিব লাগিব। এই স্তৰ নিৰূপণার্থে ভক্তিক নটা ভাগত ভাগ কৰি 'নৱধাভক্তি' নামকৰণ কৰা হৈছে। এই নৱধা ভক্তি হৈছে— শ্ৰৱণ, কীর্তন, স্মৰণ, পাদ-সেৱন, অর্চন, বন্দন, দাস্য, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন।

শ্ৰৱণ ঃ সন্ত বৈষ্ণৱ বা গুৰুৰ মুখেৰে ভগৱানৰ নাম, স্বৰূপ, গুণ আদি শুনাকে শ্ৰৱণ বোলে। এইবিলাক নিজে গালেও শ্ৰৱণ হয় আৰু লোকে কোৱা বা গোৱা শুনিলেও শ্ৰৱণ হয়। মনৰ দুর্বাসনা নাশৰ প্ৰথম উপায় হৈছে শ্ৰৱণ ভক্তি। কৃষ্ণ কথা বা ভগৱন্তৰ কথা শ্ৰৱণত যদি ৰাপ জন্মে, তেনেহ'লে অসৎ প্ৰবৃত্তিৰ ভাব কমি আহে আৰু মনৰ সংশয় দূৰ হয়।

কীর্ত্তন ঃ ঈশ্বৰৰ নাম আৰু গুণাৱলী স্বয়ং উচ্চাৰণ কৰাকে কীর্ত্তন বোলে। কীর্ত্তন অকলশৰীয়াকৈ বা সমূহীয়াকৈ কৰিব পাৰি। সমূহীয়াকৈ কৰা কীর্ত্তনে ৰস সৃষ্টি কৰে বাবে ই অধিক ফলদায়ক। কীর্ত্তন পাঁচ প্ৰকাৰ— নামোচ্চাৰণ, স্তুতি পাঠ, কথা বা ব্যাখ্যা, গীত আৰু অভিনয়। গীত আৰু অভিনয়ে ৰস সৃষ্টিত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। ৰসানুভূতিয়ে প্ৰেম ভক্তিৰ সোৱাদ দিয়ে। সেয়েহে অসম তথা ভাৰতবর্ষৰ বৈষ্ণৱ সাধনাত গীত আৰু অভিনয়ৰ (ভাওনা) স্থান উচ্চ স্তৰত।

স্মৰণ ঃ ভগৱানৰ নাম আৰু ৰূপৰ চিন্তনেই স্মৰণ। শ্ৰৱণ আৰু কীর্ত্তন দিনটোৰ সকলো সময়তে সকলো স্থানতে সম্ভৱ নহ'বও পাৰে। কিন্তু স্মৰণ সকলো সময়তে হ'ব পাৰে। শ্ৰৱণ, কীর্ত্তন আৰু স্মৰণ ভক্তিৰ প্ৰথম স্তৰ।

পাদ-সেৱন ঃ হৰিমন্দিৰ, নামঘৰ আদি পৰিষ্কাৰ কৰা, শৰাই, নৈবদ্য আদি যুগুত কৰা, হৰিমূর্ত্তি স্নান কৰোৱা ইত্যাদি কার্যকে পৰিচর্যা বা পাদসেৱন বোলে। ভগৱানৰ পৰিচর্যাৰ কালত নিজকে তেওঁৰ দাস বুলি ভাবোঁতে ভাবোঁতে পিছলৈ দাস্য, সখিত্ব আৰু বিলোপন ভাবৰ আগমন ঘটে।

অর্চন ঃ বিষ্ণুৰ যিকোনো ৰূপ বিশেষৰ বিধিমতে যথাসাধ্যে কৰা পূজাই অর্চন। পূর্জা কেৱল মূর্তিতহে কৰিব পাৰি এনে নহয়, নিজৰ হৃদয়তো ইষ্টজনক থাপি পূজা কৰিব পাৰি। ভাগৱত ৰূপী বিষ্ণু বা কৃষ্ণক থাপনাত ৰাখিও পূজা কৰা হয়।

বন্দন ঃ বিষ্ণু কৃষ্ণৰ স্তৱ-স্তোত্রাদি গাই নানা কাকুতি-মিনতি কৰি ভগৱন্তক সেৱা কৰাকে বন্দন বোলে। পাদসেৱন, অর্চন আৰু বন্দন হৈছে ভক্তি মার্গৰ দ্বিতীয় স্তৰ।

দাস্য ঃ ভক্তই যেতিয়া নিজকে ভগৱানৰ দাস বা ভৃত্য বুলি ভাবিব তেতিয়া তেওঁৰ নিজৰ বুলিবলৈ একো নাথাকিব। তেওঁৰ কৃত সমস্ত কর্ম, তাৰ ফল ভগৱানৰ চৰণত

অর্পণ কৰিব। এনেদৰে নিজকে ভগৱানৰ দাস বুলি ভাবি সমস্ত কর্ম, ফল আদি ভগৱানৰ চৰণত অর্পণ কৰাৰ নাম দাস্য ভক্তি।

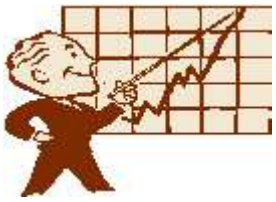
সখ্য ঃ সখ্য ভক্তিৰ মূল ভগৱন্তৰ প্রতি পৰম বিশ্বাস। পৰমাত্মা মোৰ লগৰীয়া মিত্র, সুখ-দুখৰ সমভাগী এনে ভাবে কৰা ভক্তিয়েই সখ্য ভক্তি। ভক্তই একান্তভাৰে ভগৱানৰ দাস বুলি ভাবি থাকোঁতে থাকোঁতে ভগৱানেও ভক্তক ভাল পায় বুলি প্রতীতি জন্মিব। লাহে লাহে ভৃত্য আৰু গৰাকীৰ মাজৰ দূৰত্ব কমি গৈ ভক্ত-ভগৱানৰ মাজত অতি ওচৰ সম্পর্কৰ ভাব জন্মিব আৰু তেতিয়া ভগৱানক ভক্তই পৰম প্রিয় সুহৃদ বুলি ভাবিব আৰু তেওঁৰ ওচৰত পৰম বিশ্বাস স্থাপন কৰিব। ভক্তৰ এই অৱস্থাকে সখ্য-ভক্তিৰ স্বৰূপ বুলিব পাৰিব।

আত্মনিবেদন ঃ ভক্তই ভগৱানক চিন্তা কৰি থাকোতে থাকোঁতে তেওঁৰ নিজত্ব বা আত্মভাব নোহোৱা হৈ পৰে। তেওঁৰ দেহ, মন, ইন্দ্রিয় সকলো ভগৱানৰ চৰণত অর্পণ কৰে। তেওঁৰ নিজৰ স্বাতন্ত্র্য অনুভৱ নকৰে। ভক্তিৰ এই অৱস্থাকে আত্মনিবেদন বোলা হয়। এই অৱস্থাত ভক্ত নির্বিকাৰ হৰি গুণময়। এয়াই একান্ত ভকতি বা শৰণাগতি।

দাস্য, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন এই কেইটা ভক্তি পথৰ তৃতীয় বা অন্তিম স্তৰ আৰু মানসিক ভাব। ইয়াৰ দ্বাৰা ভক্তিৰসৰ উৎপত্তি হয়।

ভাবৰ দৃষ্টিৰেও ভক্তিৰ তিনিটা ভাগ আছে— শান্ত, বাৎসল্য আৰু মধুৰ। সংসাৰৰ অনিত্যতাৰ উপলব্ধি, বাসনা ত্যাগ আদিৰে জ্ঞানৰ সহায়ত চিত্ত স্থিৰ অৱস্থাত ভক্ত হৃদয়ত যি আনন্দ উৎপন্ন হয় তাক শান্ত-ভাব ভক্তি বোলে।

পিতৃ-মাতৃয়ে পুত্রক বা সন্তানক কৰা মৰম চেনেহৰ দৃষ্টিভংগীৰে যেতিয়া ঈশ্বৰৰ প্রতি অনুৰাগ বা প্রীতি জন্মে তেন্তে সেয়াই বাৎসল্য ভক্তি। নন্দ-যশোদা, বসুদেৱ-দৈৱকী আদিৰ কৃষ্ণৰ প্রতি পুত্রৰ দৃষ্টিৰে জন্মা প্রেম অনুৰাগেই এই বাৎসল্য ভক্তিৰ নিদর্শন। ভগৱান মোৰ পতি, মই তেওঁৰ পত্নী নতুবা ভগৱান প্রেমিক, মই প্রেমিকা এনেভাৱে কৰা ভক্তি মধুৰ-ভক্তি। কৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ মাজত এনে ভক্তি স্পষ্ট পৰিলক্ষিত হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভক্তি মানে কি? ভক্তি কেইপ্রকাৰ আৰু কি কি? (100 টা শব্দৰ ভিতৰত)

৫.৩.২ ভক্তিবাদৰ উৎপত্তি আৰু ক্রমবিকাশত ভক্তিৰ দার্শনিক মত প্রতিষ্ঠাকাৰী আচার্যসকল

ভাৰতবর্ষত *ঋগ্‌বেদ*তেই ভক্তিতত্ত্বৰ অংকুৰণ ঘটিলেও 'শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদতহে

ইয়াৰ স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়—

"যস্য দেৱে পৰা ভক্তির্যথা দেৱে তথা গুৰৌ।
তস্যৈতে কথিত হ্যর্থাঃ প্রকাশন্তে মহাত্মনঃ।।"

অর্থাৎ যাৰ পৰমেশ্বৰত পৰা ভক্তি আছে আৰু অনুৰূপ ভক্তি গুৰুৰ প্রতিও আছে, তেওঁৰ আগত এনে উপনিষদৰ গুহ্য কথা ক'লেহে তেনে মহাত্মাৰ হৃদয়ত এইবোৰ প্রকাশ পায়। ইয়াতেই ভক্তিমার্গ বা ভক্তিবাদৰ আৰম্ভ হয় আৰু পুৰাণৰ যুগত ইয়াৰ বিস্তৃতি ঘটে।

ভাৰতত ভক্তিবাদ বা ভক্তিমার্গ বুলিলে ঘাইকৈ বৈষ্ণৱ মার্গকহে ধৰা হয়। কিন্তু প্রকৃতার্থত এজন মাত্র উপাস্য দেৱতাৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ নাই। কাৰণ ভক্তি হৈছে উপাসকৰ মানসিক অৱস্থাহে। গতিকে বিষ্ণুৰ প্রতি থকা ভক্তিৰ দৰে শিৱৰ প্রতি থকা ভক্তি আৰু দূর্গাৰ প্রতি থকা ভক্তিও ভক্তিয়েই। দক্ষিণ ভাৰতৰ কৃষ্ণ বা বিষ্ণু ভক্ত আলৱাৰসকল আৰু শিৱ ভক্ত নায়মাৰসকল সমানে প্রসিদ্ধ। তথাপি কিন্তু বৈষ্ণৱ মার্গকেই ভক্তিমার্গ আৰু বৈষ্ণৱ আন্দোলনকে ভক্তি আন্দোলন বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ হৈছে এই মার্গে সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ লোককে প্রভাৱিত কৰে। তদুপৰি বৈষ্ণৱ ধর্মৰ গীত-পদ তথা পুৰণি পুথিৰ সংখ্যাও বেছি আৰু ভক্তিবাদৰ কথা সিবোৰৰ মাজেৰে বিস্তৃতভাৱে প্রকাশ পাইছে। ভক্তিবাদ পূর্ণ বিকশিত হৈছে *শ্রীমদ্ভদ্গৱগীতা* আৰু বিশেষকৈ *শ্রীমদ্ভাগৱতপুৰাণত*। অন্য পুৰাণতকৈ ভাগৱত পুৰাণতেই ভক্তিতত্ত্বৰ গভীৰ আৰু বিস্তৃত আলোচনা কৰা হৈছে। *ভাগৱতপুৰাণত* শ্রীকৃষ্ণই পৰম ব্রহ্ম ৰূপে মূর্ত হৈ উঠিছে আৰু বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত সর্বোত্তম সন্মান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। বৈষ্ণৱ গ্রন্থৰ বাহিৰেও *ব্রহ্মপুৰাণকে* ধৰি আন আন পুৰাণ-উপপুৰাণতো ভক্তিৰ কথা আছে যদিও এইবোৰত বিষ্ণু ভক্তিৰ দৰে বিস্তৃতি অথবা পূর্ণতা লাভ কৰিব পৰা নাই। সেইবাবে বৈষ্ণৱ মার্গকহে ভক্তিমার্গ আৰু বৈষ্ণৱ আন্দোলনকহে ভক্তি আন্দোলন বা বৈষ্ণৱ ধর্মকহে ভক্তি ধর্ম বুলি কোৱা হয়।

ভাৰতীয় ভক্তি-আন্দোলনৰ প্রথম সূত্রপাত হয় দাক্ষিণাত্যৰ তামিল প্রদেশত। দাক্ষিণাত্যৰ ভক্তি আন্দোলনৰ গুৰিতে আছিল কিছুমান সামাজিক আৰু ধার্মিক পৰিস্থিতিৰ ক্রিয়া-প্রতিক্রিয়া। আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভিতৰত তামিল সাহিত্যই অতি প্রাচীন। তামিল সাহিত্যত খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকালৈকে এই কালছোৱাক ভক্তিকাল বুলি কোৱা হৈছে। এই কালছোৱাতে প্রসিদ্ধ বৈষ্ণৱ ভক্ত কবি আলৱাৰ আৰু শৈৱ ভক্ত কবি নায়নমাৰসকলৰ আৱির্ভাৱ হয়। ইয়াৰ পূর্বৰ দ্বিতীয় শতিকাৰ পৰা ভক্তি কালৰ আগৰছোৱা কালৰ সাহিত্য হৈছে বৌদ্ধ আৰু জৈন সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি। গতিকে ভক্তি পূর্ব কালক বৌদ্ধ-জৈন কাল বুলিও কোৱা হয়।

এই কালছোৱাৰ সাহিত্যিকসকলে প্রথম অৱস্থাত কেৱল সাহিত্য সৃষ্টিতে মনোনিৱেশ কৰিছিল যদিও পিছলৈ এইবোৰত ধর্ম প্রচাৰৰ সুৰ স্পষ্ট হৈ উঠিল।

কেৱল ইয়াতে ক্ষান্ত নাথাকি ভক্তি কালৰ আৰম্ভণি সময়ত শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বিৰোধিতা কৰাহে তেওঁলোকৰ ঘাই লক্ষ্য হৈ পৰিল। কেৱল সাহিত্যৰ ওপৰতে নহয় জনসাধাৰণৰ ওপৰতো বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ পৰিল। লাহে লাহে বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বীসকলে বল প্ৰয়োগেৰে জনসাধাৰণক বৌদ্ধ ধৰ্মত দীক্ষিত কৰিবলৈ চেষ্টা চলালে। লগতে পৰনিন্দাও আৰম্ভ হ'ল। ফলত বৌদ্ধধৰ্মত দুৰাচাৰ সোমাই পৰিল। পৰম্পৰা অনুযায়ী গাৰ্হস্থ্য জীৱনৰ উচ্চ আদৰ্শক সন্মান কৰা তামিল জনসাধাৰণে বৌদ্ধ-ভিক্ষুৰ জীৱন পৰম্পৰা বিৰুদ্ধ যেন অনুভৱ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি বৌদ্ধ ধৰ্মৰ নাস্তিকতাকো তামিল জনসাধাৰণে মানি ল'ব পৰা নাছিল।

আনহাতেদি জৈন দিগম্বৰসকলৰ আচৰণতো জনসাধাৰণ অসন্তুষ্ট হৈ উঠিছিল। জৈন ধৰ্মাৱলম্বী লোকে শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ সন্তসকলক নানা কষ্ট দিবলৈ ধৰিলে। ধমান্তৰণ কৰাবলৈ হত্যা পৰ্যন্ত উপায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। অহিংসা, কৰুণা আদি জৈন ধৰ্মৰ মূল তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধাচৰণতহে তেওঁলোক লিপ্ত হ'ল। ইফালে শক্তি উপাসক কিছুমানো ওলাল। তেওঁলোকে নৰবলি দিছিল আৰু মৃত মানুহৰ মাংসকো নৈবেদ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এনেবোৰ কথাই জনাসাধাৰণৰ মনত ভক্তি ভাবৰ সলনি ভয়-ভাবহে সঞ্চাৰ কৰিছিল।

সেই সময়ত পূজা-পাতল, যাগ-যজ্ঞ আদিৰে হিন্দু ধৰ্ম কেৱল সমাজৰ উচ্চ বৰ্ণৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। ব্ৰাহ্মণৰ বাহিৰে এইবোৰত সমাজৰ আন শ্ৰেণীৰ লোকে ভাগ ল'ব নোৱাৰিছিল আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোকৰ লগত সম্পৰ্কও নাৰাখিছিল।

এনে পৰিবেশত জনসাধাৰণক এনে এটা মাৰ্গৰ সন্ধান দিয়াৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিল য'ত যাগ-যজ্ঞাদি কঠিন নিয়মৰ দ্বাৰা আবৃত বৈদিক ধৰ্ম সৰলীকৃত হৈ মুক্তিৰ সাধন সুলভ তথা সৰ্বসাধাৰণৰ গ্ৰহণযোগ্য হৈ উঠিব পাৰে। যুগৰ এই আৱশ্যকতা পূৰণৰ বাবেই বৈষ্ণৱ ভক্ত কবি আলোৱাৰ আৰু শৈৱ ভক্ত কবি নায়নমাৰসকলৰ আৱিৰ্ভাৱ হ'ল। ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকালৈকে এই কালছোৱাত বৈষ্ণৱ আলোৱাৰ আৰু শৈৱ নায়নমাৰসকলে যি ভক্তিৰ সোঁত বোৱালে সি ক্ৰমে উত্তৰ ভাৰত, পূব ভাৰত — এনেকৈ সমগ্ৰ ভাৰততে প্লাবিত কৰি ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত নৱযুগৰ সূচনা কৰিলে।

ভক্তি কালছোৱাত তামিল প্ৰদেশত মুঠ বাৰজন আলোৱাৰে ভক্তি ধৰ্মৰ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। এওঁলোকে বিষ্ণু ভক্তিমূলক বহুতো গীত-পদ ৰচনা কৰিছিল আৰু মন্দিৰে মন্দিৰে এই গীত-পদসমূহ গাই ভক্তি আন্দোলনক জনসাধাৰণৰ ওচৰ চপাই নিয়ে। এই বাৰগৰাকী আলোৱাৰে ৰচনা কৰা গীতসমূহকো নৱম শতিকাত নাথমুণিয়ে অশেষ কষ্টৰে সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদনা কৰি 'নালায়ৰিদিব্য প্ৰবন্ধম্' নামেৰে প্ৰকাশ কৰে। এইখনেই হৈছে

ভক্তিধর্মৰ আদি গ্ৰন্থ। আলোৱাৰসকলৰ ভক্তিমার্গক পোনপ্ৰথমে দার্শনিক বিশ্লেষণ কৰি বিদ্বত্তাপূর্ণভাৱে পুনঃস্থাপন কৰা আচার্যসকলৰ ভিতৰত নাথমুনিয়ে হৈছে প্ৰথম। নাথমুনি আছিল শ্ৰীৰংগম মন্দিৰৰো মূৰব্ব্বী। এৰেঁই উত্তৰ ভাৰতৰ মথুৰা, পুৰী, বদ্ৰীনাথ আদি মুখ্য স্থানবোৰত ভ্ৰমণ কৰি আলৱাৰসকলৰ ভক্তি-সিদ্ধান্ত প্ৰচাৰ কৰে। নাথমুনিয়ে ভক্তিৰ দুৱাৰখন বিপ্ৰ, শূদ্ৰ, স্ত্ৰী-পুৰুষ সকলোৰে কাৰণে মুকলি কৰি দিয়ে। এওঁৰ পিছতে যমুনাচার্য আৰু ৰামানুজাচার্য ভক্তি-মার্গক অধিক প্ৰসাৰিত কৰি তোলে। যমুনাচার্য আছিল নাথমুনিৰ নাতি। তেওঁ আলোৱাৰসকলৰ ৰচনা প্ৰচাৰ, প্ৰসাৰ আৰু অধ্যাপনাৰ কাম কৰিছিল। যমুনাচার্যৰ দর্শন মতে জগত ব্ৰহ্মৰ পৰিণাম। জগতখন ব্ৰহ্মৰ শৰীৰ আৰু ব্ৰহ্ম জড় জগতৰ আত্মা। আত্মা আৰু শৰীৰ অভিন্ন। গতিকে জগত ব্ৰহ্মময়। ব্ৰহ্ম সগুণ, গুণৰ সাগৰ, সর্বনিয়ন্তা। এই যমুনাচার্যৰে শিষ্য আছিল বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ প্ৰবক্তা ৰামানুজাচার্য।

ভাৰতীয় ভক্তিমার্গৰ আন এগৰাকী প্ৰখ্যাত প্ৰবক্তা হৈছে শংকৰাচার্য। শংকৰাচার্য পোনপটীয়াভাৱে আলোৱাৰ বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ লগত জড়িত নাছিল যদিও প্ৰাচীন ঔপনিষদিক ধর্মক পুনঃপ্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু বেদবিৰোধী বিচাৰ ধাৰাৰ আশ্ৰয় কৰি গঢ়ি উঠা কুতর্কমূলক আৱেশ বন্ধ কৰি প্ৰবল আধ্যাত্মিক দর্শন প্ৰতিপাদিত কৰে। বৈদিক ধর্মকে নতুন ৰূপত সংগঠিত কৰি হিন্দু সমাজক নতুন আলোকেৰে আলোকিত কৰে। শংকৰাচার্যই উপনিষদৰ অধ্যাত্ম তত্ত্বৰ সহায়ত অদ্বৈতবাদ সিদ্ধান্ত আগবঢ়ায়।

এই অদ্বৈত মত অনুসৰি ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ মাজত পার্থক্য একো নাই। জীৱও ব্ৰহ্মৰ নিচিনা মুক্ত আৰু স্বপ্ৰকাশিত। জীৱৰ বন্ধনৰ কাৰণ হৈছে অবিদ্যা বা মায়া। জ্ঞানৰ দ্বাৰা এই অবিদ্যা নাশ হয় আৰু ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ পৰম অভিন্নতা উপলব্ধি ঘটে। এই অভিন্ন বা একত্ব উপলব্ধিয়ে হৈছে মুক্তি। মুক্তি লাভ এই শৰীৰতে, এই জীৱনতে সম্ভৱ। শংকৰাচার্যৰ মতে ব্ৰহ্ম নির্গুণ, নিৰবয়ব, নিৰুপাধিক, নির্বিশেষ। ব্ৰহ্ম সর্বজ্ঞ, সর্বশক্তিমান জগতৰ উৎপত্তি স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ। ব্ৰহ্ম একেটাই মাত্ৰ পৰম শক্তি, নামতহে বহুৰূপে দেখুওৱা হয়। মায়াৰ কাৰণেহে তেওঁ দ্বৈত বা বহুৰূপে দৃষ্ট হয়। শংকৰাচার্যৰ অদ্বৈতবাদত মুক্তি লাভৰ বাবে যি ব্ৰহ্ম উপলব্ধিৰ কথা কোৱা হৈছে সেই সাধন পন্থা বা জ্ঞান মার্গ জনসাধাৰণৰ বাবে সহজসাধ্য নহয়। সেয়েহে শংকৰাচার্যৰ অদ্বৈতবাদৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে ৰামানুজাচার্যই বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ সিদ্ধান্ত আগবঢ়ায়। ৰামানুজাচার্যৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ মতে জীৱ ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিবিম্ব নহয় বা জীৱ নিত্যমুক্তও নহয়। জুই আৰু ফিৰিঙতিৰ মাজত যি সম্পর্ক ব্ৰহ্ম আৰু জীৱৰ মাজতো একে সম্পর্ক। অর্থাৎ জীৱ ব্ৰহ্মৰ অংশ। জীৱ অনু অর্থাৎ ক্ষুদ্ৰ, ব্ৰহ্ম বিষ্ণু অর্থাৎ মহান বা বিৰাট। জীৱ অল্পজ্ঞ, অল্প শক্তিশালী, ব্ৰহ্ম সর্বজ্ঞ, সর্বশক্তিমান। শংকৰাচার্যৰ মতে ব্ৰহ্ম নির্গুণ, নির্বিশেষ। ৰামানুজাচার্যৰ মতে ব্ৰহ্ম সগুণ, সবিশেষ। ঈশ্বৰ জীৱৰ নিয়ন্তা আৰু

ঈশ্বৰৰ ওপৰতে জীৱৰ মুক্তি নির্ভৰ কৰে। শংকৰাচার্যৰ মতে জীৱৰ বন্ধনৰ কাৰণ মায়া বা অবিদ্যা। জ্ঞানৰ দ্বাৰা ইয়াৰ নাশ হয়। ৰামানুজাচার্যৰ মতে ভক্তিহে মুক্তি লাভৰ একমাত্র উপায়। তাৰ বাবে ভগৱৎকৃপাও লাগে। এই কৃপা প্রপত্তি বা শৰণাগতিৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ। এই ক্ষেত্রত গুৰুৰ স্থানো উল্লেখনীয়। ৰামানুজাচার্যই একমাত্র বিষ্ণুৰ আৰাধনাৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিছে। বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ মতে ভগৱৎ প্রাপ্তিৰ অন্তিম সোপান হৈছে ভক্তি।

মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে আলৱাৰসকলৰ পাছত নাথমুনি আৰু যমুনাচার্যৰ হাতত বৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনৰ ৰূপৰেখা নির্মিত হৈছিল যদিও বৈষ্ণৱ মতক সুব্যৱস্থিতভাৱে স্থাপন কৰি সমগ্র দেশত প্রচাৰ কৰোঁতাজন ৰামানুজাচার্যহে।

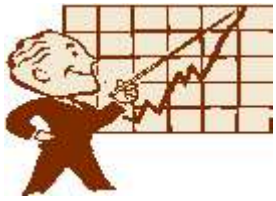
ৰামানুজাচার্যৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ পিচতে নিম্বাকাচার্যই 'দ্বৈতাদ্বৈতবাদ' বা 'ভেদাভেদবাদ' মত প্রচাৰ কৰে। এওঁ ৰামানুজাচার্যৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ প্রায়বোৰ কথাকে স্বীকাৰ কৰিছে যদিও ব্রহ্মৰ পৰা জীৱ আৰু জগত সম্পূর্ণ পৃথক আৰু অপৃথক দুয়োটাকে সত্য বুলি কৈছে। অর্থাৎ ব্রহ্মৰ অদ্বৈত আৰু দ্বৈত দুয়োটা ধাৰণাকে তেওঁ মানে।

নিম্বাকাচার্যৰ পিছত মাধবাচার্যই 'দ্বৈতবাদ' মত প্রচাৰ কৰে। মাধবাচার্যৰ মতে ব্রহ্মৰ পৰাই জগত সৃষ্টি হৈছে যদিও জীৱ আৰু ব্রহ্ম দুয়ো স্বতন্ত্র। জীৱ ভগৱানৰ দাস। পৰমাত্মাৰ সৈতে আত্মাৰ অবিচ্ছিন্নভাৱে সম্বন্ধযুক্ত কিন্তু পৰমাত্মাৰ সৈতে অভিন্ন নহয়। এওঁ অৱতাৰবাদো বিশ্বাস কৰে। এওঁৰ মতে পৰম ব্রহ্মায়ে সময়ে সময়ে অৱতাৰ ধাৰণ কৰে।

মাধবাচার্যৰ পিচত বল্লভাচার্যই 'শুদ্ধ অদ্বৈতবাদ' প্রচাৰ কৰে। এওঁৰ মতে মায়া ৰহিত শুদ্ধ জীৱ আৰু পৰম ব্রহ্ম এক, দুই নহয়। অগ্নিৰ স্ফুলিংগৰ দৰে জীৱ ঈশ্বৰৰ অংশ। এই মায়াময় জগত মিছা নহয়, মায়া হৈছে পৰমেশ্বৰৰ ইচ্ছাতে বিভক্ত হোৱা এক শক্তি। এওঁৰ মতে ভক্তিয়েই মুক্তিৰ একমাত্র পথ। এই মতত গোপীবল্লভৰ উপাসনাৰ কথা কোৱা হৈছে। বল্লভাচার্যৰ মতে, শ্রীকৃষ্ণ পূর্ণানন্দ, পুৰুষোত্তম, পৰমব্রহ্ম এই ব্রহ্মাস্বৰূপ কৃষ্ণ প্রাপ্তিয়েই জীৱৰ মুক্তি।'

বল্লভাচার্যৰ 'শুদ্ধাদ্বৈতবাদৰ' পাচত শ্রীচৈতন্যদেৱ প্রচাৰিত দর্শনক 'অচিন্ত্য ভেদাভেদবাদ'ৰ বোলা হয়। এই মত অনুসৰি সত্য ব্রহ্মৰ সৈতে জীৱ আৰু জগতৰ সম্বন্ধ ভেদ আৰু অভেদ দুয়োটায়ে সত্য। ভগৱানৰ অচিন্ত্য শক্তিৰ বাবেই ই একে সময়তে ভেদ আৰু অভেদ ৰূপে থাকিব পাৰে। অচিন্ত্য ভেদাভেদ তত্ত্ব অনুসৰি মুক্ত অৱস্থাতো জীৱ সদায় ব্রহ্মৰ পৰা পৃথক। অর্থাৎ জীৱৰ লগত ব্রহ্ম একাকাৰ বা অভিন্ন নহয়। মৃত্যুৰ পাচত জীৱ ব্রহ্মৰ ওচৰলৈ যায় যদিও ব্রহ্মত লীন নাযায়। অর্থাৎ ব্রহ্মত অভিন্ন হৈয়ো ভিন্ন হৈ থাকে। চৰায়ে ৰাতি বাহলৈ গৈ গছত আশ্রয় লোৱাৰ দৰে জীৱয়ো মোক্ষ লাভত ব্রহ্ম অংশে অভিন্ন হ'লেও স্বৰূপার্থত ভেদ ৰক্ষা কৰে। অচিন্ত্য

ভেদাভেদ তত্ত্ব মতে, ঈশ্বৰ, জীৱ, জগত আৰু কাল নিত্য। অৱশ্যে জীৱ, জগত আৰু কাল ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা বশীভূত বা নিয়ন্ত্রিত। চৈতন্য মত অনুসৰি ভক্তি হৈছে পৰম প্রেম স্বৰূপ। চৈতন্যদেৱে শ্রীকৃষ্ণৰ প্রেমত তন্ময় হৈ নিজকে পাহৰি গৈছিল। তেওঁৰ এনে ভক্তিক 'ৰাধা ভাব' বোলে। এনে ভাবত তেওঁ স্বয়ং ৰাধা ৰূপে শ্রীকৃষ্ণৰ প্রেমত 'মহাভাব' অনুভৱ কৰিছিল। সেয়েহে চৈতন্য পন্থাত 'ৰাধা কৃষ্ণ'ৰ যুগল উপাসনা কৰা হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ ভক্তি আন্দোলনৰ উদ্ভৱ সম্পর্কে লিখক। (100 টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ভক্তি আন্দোলনক দার্শনিক ভেটিত প্রতিষ্ঠা কৰা আচার্যসকলৰ পৰিচয় আগবঢ়াওক। (100 টা শব্দৰ ভিতৰত)

৫.৪ ভক্তিবাদ আৰু সাহিত্য

ভক্তি আন্দোলনে মানুহৰ মনোজগতত ব্যাপক প্রভাৱ পেলাই যিদৰে ভগৱৎমুখী কৰি তুলিলে ঠিক একেদৰে সাহিত্যৰ ক্ষেত্রতো ইয়াৰ প্রভাৱ অপৰিসীম। ভক্তি আন্দোলন কেন্দ্রিক সাহিত্যই আধ্যাত্মিক চিন্তা-চেতনা, প্রসাৰ কৰাত সহায় কৰাৰ সমান্তৰালকৈ ভা�ৰতৰ আঞ্চলিক ভাষা-সাহিত্যৰ ভঁৰালটোও চহকী কৰি তুলিলে। মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে তামিল সাহিত্যই আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত প্রাচীনত্বৰ মর্যাদা লাভ কৰাৰ মূলতে হৈছে তামিল প্রদেশত পোনপ্রথমে গঢ় লৈ উঠা ভক্তি আন্দোলন। তামিল আলোৱাৰসকলৰ দ্বাৰা সৃষ্ট আৰু মৌখিকভাৱে প্রচলিত গীত-পদসমূহত সংস্কৃত বেদ, উপনিষদ, গীতা আদি বৈষ্ণৱ গ্রন্থৰ ভাবধাৰাকে প্রতিফলিত হোৱা দেখা যায়। দৰাচলতে বিদ্বান আলোৱাৰসকলে সংস্কৃত শাস্ত্রৰ সাৰবস্তুখিনি তামিল ভাষাত জনসাধাৰণৰ মাজত গীত-পদেৰে প্রকাশ কৰিছিল। যাৰ ফলস্বৰূপে ভক্তি আন্দোলনে জনসাধাৰণৰ মাজত সহজে শিপাবলৈ সুবিধা পাইছিল।

৫.৪.১ ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্র আৰু ভক্তি ৰস

প্রাচীন কালৰে পৰা ভাৰতবর্ষত কাব্যৰ আত্মা কি? সেই সম্পর্কে অনুসন্ধান আৰু বিভিন্নজন আলংকাৰিকে বিভিন্ন মন্তব্য আগবঢ়াই আহিছে। যুগে যুগে কাব্যতত্ত্ব জিজ্ঞাসু আচার্যসকলে অনুসন্ধান চলাই থাকি স্থুলৰ পৰা সূক্ষ্ম আৰু সূক্ষ্মৰ পৰা সূক্ষ্মতৰ তত্ত্বত উপনীত হৈছিল। কাব্যৰ বহিৰংগ তত্ত্ব শৰীৰৰূপ 'সহিত' শব্দার্থৰ পৰা আৰোহণ কৰি ক্রমে অলংকাৰ, গুণ, বক্রোক্তি, ধ্বনি আৰু ধ্বনিৰো উত্তম প্রকাৰ ৰসতত্ত্বৰ সন্ধেদ পাইছিলগৈ। সেয়েহে কোৱা হৈছে— "ৱাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম"। অর্থাৎ কাব্যৰ প্রাণবস্তু হৈছে ৰস আৰু ৰসৰ অভাৱত কাব্য নির্জীৱ। প্রাচীন ভাৰতীয়

আলংকাৰিকসকলে সহৃদয়জনৰ অন্তৰত থকা স্থায়ী ভাব অনুযায়ী ৯ বিধ ৰসৰ কথা কৈছে। সেইবোৰ হ'ল— শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত, শান্ত আৰু বাৎসল্য। কিন্তু ভক্ত কবিসকলে ভক্তিক ৰস মর্যাদা প্রদান কৰিছে। শংকৰদেৱকে ধৰি ভক্ত কবিসকলৰ কাব্যৰ মূল প্রতিপাদ্য বিষয় ভক্তি ৰসহে। তেনেহ'লে এই ভক্তি ৰসনো কি?

ভক্তিৰ মূল কথা হৈছে অনিত্য বস্তুৰ প্রতি নির্বেদ বা বিৰাগৰ পৰা উত্থিত হোৱা নিত্য বস্তুৰ প্রতি হাবিয়াস। বৈৰাগ্যৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা নিত্য সনাতন বস্তুৰ প্রতি ৰাগেই ভক্তি। এই ধৰণৰ নিত্য বস্তুৰ প্রতি থকা হেঁপাহ সকলো মানুহৰ মনত সুপ্ত ৰূপে থাকে। উপযুক্ত পৰিৱেশ পালে সেই ভাৱ জাগ্রত হয়, এক নিত্য সনাতনৰ প্রতি মন ধাবিত হয়। বাসনা ৰূপেৰে ই সকলোৰে অন্তৰত আছে। তাকে নির্বেদ নাম দি স্থায়ী ভাব বুলি কোৱা হৈছে। ভক্তি এই নির্বেদৰ এটা প্রকাশ বা ভাব। ভক্তিমূলক কাহিনীৰ বর্ণনাৰ পৰা বা ভক্তি উদ্রেক কৰিব পৰা আলম্বন-উদ্দীপন আদিৰ বর্ণনা বা অভিনয়ৰ পৰা এই ভক্তিৰূপ নির্বেদ আস্বাদ্য ৰস ৰূপে নিসৃত হ'লে সেই আস্বাদ ৰূপ ৰসক শান্ত বোলা হয়। অর্থাৎ নির্বেদ অন্তর্গত ভক্তিভাবৰ পৰা কাব্য নাটকৰ যোগে সহৃদয় পাঠক বা শ্রোতাৰ যি ৰসোদ্রেক ঘটে সি শান্ত ৰস। এই শান্ত ৰসৰ স্থায়ী ভাব নির্বেদ-অনিত্য বস্তুৰ প্রতি বিৰাগ, নিত্য বস্তুৰ প্রতি ৰাগ। ভক্তি এই মহাবস্তুৰে এটা ভাব মাত্র। সেয়েহে ভক্তি আলংকাৰিকসকলে কোৱা ৰস নহয়। ভক্তিমূলক কাব্য নাটকতো শান্ত ৰসহে নিসৃত হয়। ভক্ত কবিসকলে কোৱা ভক্তি ৰস হৈছে ব্রহ্ম উপলব্ধিৰ এক আনন্দময় অৱস্থাহে। ভক্তিসুখ লৌকিক বস্তু, আচল কাব্য ৰসৰ দৰে আলৌকিক নকল নহয়। সেয়েহে ভক্তি ৰস নহয়।

৫.৪.২ ভক্তি আন্দোলন আৰু ইয়াৰ ফলত সৃষ্ট সাহিত্য

পূর্বে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে তামিল ভাষাত বাৰজন আলোৱাৰৰ দ্বাৰা সৃষ্ট গীত-পদসমূহ সংগ্রহ আৰু সংকলন কৰি নাথমুনিয়ে 'নালায়ৰি দিব্যপ্রবন্ধম' নামেৰে প্রকাশ কৰে। এই গ্রন্থক তামিল ভক্তসকলে বেদৰ দৰে সন্মান কৰে। উল্লেখনীয় কথা এয়ে যে আলোৱাৰসকলৰ বৈষ্ণৱ নৱজাগৰণৰ আদর্শতেই সেই সময়ত *ভাগৱত পুৰাণ* ৰচিত হৈছিল বুলি ভবা হয়। মধ্যযুগৰ ভক্তি ধর্মৰ বিকাশত এই *ভাগৱত পুৰাণৰ* ভূমিকা আছিল অসীম।

ভক্তি আন্দোলনক দার্শনিক ভিত্তি প্রদান কৰা আচার্যসকলেও সংস্কৃত গ্রন্থসমূহৰ টীকা ভাষ্য ৰচনা কৰি সেইবোৰ জনসাধাৰণৰ বোধগম্য কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

অদ্বৈতবাদৰ প্রবক্তা তথা বৈদিক হিন্দু ধর্মক সংস্কাৰ সাধি নতুন ৰূপে সংগঠিত কৰা শ্রীশংকৰাচার্যই তেওঁৰ নিজৰ দার্শনিক মত প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ *ব্রহ্মসূত্র, উপনিষদ*

আৰু *গীতাৰ* নতুন ভাষ্য ৰচনা কৰিছিল। এই তিনি গ্ৰন্থক *প্ৰস্থানত্ৰয়ী* আখ্যা দিয়া হয়।

তামিল প্ৰদেশত উদ্ভূত ভক্তি আন্দোলনক সুব্যৱস্থিত ৰূপত সমগ্ৰ দেশতে প্ৰচাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লোৱা বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ প্ৰবক্তা ৰামানুজাচাৰ্যই তেওঁৰ মত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ নতুন ভাষ্য ৰচনা কৰে। তেওঁৰ এই ভাষ্যখন *'শ্ৰীভাষ্য'* আৰু তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা সম্প্ৰদায়টোৰ নাম 'শ্ৰীসম্প্ৰদায়'।

'দ্বৈতাদ্বৈতবাদ' বা 'ভেদাভেদবাদ'ৰ প্ৰবক্তা নিম্বাকাচাৰ্যই ৰচনা কৰা *ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ* ভাষ্যক 'বেদান্ত পাৰিজাত সৌৰভ' বোলা হয়। নিম্বাকাচাৰ্যৰ পৰৱৰ্তী দ্বৈতবাদৰ প্ৰবক্তা মাধবাচাৰ্যৰ *ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ* ওপৰত ৰচনা কৰা ভাষ্যখন 'পূৰ্ণপ্ৰজ্ঞ ভাষ্য' নামেৰে পৰিচিত।

পঞ্চদশ শতিকাৰ আন এগৰাকী ভক্তিবাদৰ দাৰ্শনিক প্ৰবক্তা, শুদ্ধ অদ্বৈতবাদ প্ৰচাৰ কৰোঁতা বল্লভাচাৰ্যই তেওঁৰ মত প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে ৰচনা কৰা টীকা-ভাষ্যৰ নাম হৈছে 'অনুভাষ্য'।

গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক চৈতন্যদেৱে কোনো দাৰ্শনিক সিদ্ধান্ত প্ৰতিষ্ঠা কৰা নাছিল যদিও অষ্টাদশ শতিকাত চৈতন্যদেৱৰ অনুগামী বলদেৱ বিদ্যাভূষণে বেদান্তৰ সূত্ৰ ভাষ্য *গোবিন্দ ভাষ্য* ৰচনা কৰি গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্মক 'অচিন্ত্যভেদাভেদ' নামেৰে দাৰ্শনিক ভিত্তি প্ৰদান কৰে।

দাক্ষিণাত্যত জন্ম লাভ কৰা ভক্তি আন্দোলনে উত্তৰ ভা�ৰতত প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ লাভ কৰাৰ মূলতে আছিল স্বামী ৰামানন্দ। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অন্তিম ভাগত ওপজা স্বামী ৰামানন্দ আছিল এজন উচ্চ স্তৰীয় বিদ্বান, ভক্ত আৰু সমাজ সংস্কাৰক আছিল যদিও তেওঁৰ উপাসনা আৰু উপাস্যগৰাকী বেলেগ আছিল। তেওঁ উপাসনাৰ বাবে বৈকুণ্ঠ নিবাসী বিষ্ণুক নলৈ বিষ্ণুৰ অৱতাৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰকহে বাচি লয়। তেওঁ ইষ্টদেৱ 'ৰাম' আৰু মূল মন্ত্ৰ 'ৰাম-নাম'। ইয়াৰ উপৰি ৰামানন্দই মানুহ মাত্ৰকে ভক্তিৰ অধিকাৰী বুলি স্বীকাৰ কৰি, দেশ-ভেদ, বৰ্ণ-ভেদ, জাতি-ভেদ আদি বিচাৰ ভক্তি মাৰ্গৰ পৰা আঁতৰালে। তেওঁ ৰামভক্তিৰ দুৱাৰ সকলো জাতিৰ কাৰণে মুকলি কৰি দিলে। তাৰ ফলস্বৰূপে লাহে লাহে এই উদাৰ ভক্তি ধৰ্ম সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত প্ৰসাৰিত হ'ল। তেওঁৰ বাৰজন প্ৰধান শিষ্যৰ ভিতৰত ৰবিদাস মুচী, কবীৰদাস তাঁতী, সেনা নাপিত, পীপা ৰাজপুত আৰু ধন্না জাট আছিল। শ্ৰী ৰামানন্দই আন এটি মহৎ কাম সম্পাদন কৰিছিল। সেয়া হ'ল সংস্কৃতৰ উপৰি তেওঁ হিন্দী ভাষাত পদ-গীত, উপদেশ আদি ৰচনা কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁক হিন্দীৰ 'আদি প্ৰচাৰক' আখ্যা দিয়া হয়।

শ্ৰীৰামানন্দৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত ৰাম-ভক্তিয়ে পৰৱৰ্তী কালত দুটা প্ৰধান ভাগত বিভক্ত হৈ পৰে ঃ এটা নিৰ্গুণ ভক্তি ধাৰা আৰু আনটো সগুণ ভক্তি-ধাৰা। প্ৰথমটোৰ প্ৰচাৰক কবীৰদাস আৰু দ্বিতীয়টোৰ প্ৰৱৰ্তক গোস্বামী তুলসীদাস।

ৰমানন্দৰ প্ৰধান শিষ্য কবীৰদাস নিৰক্ষৰ আছিল। কবীৰদাসৰ নিজৰ ভাষাত—

মসি কাগদ ছুয়ো-নহি, কমল গহী নহি হাথ।

চাৰিউ জুগন মহাতম কবীৰ মুখহি জনাঈ বাত।।

ধর্মৰ জ্ঞান কবীৰদাসে গ্রন্থ-অধ্যয়নৰ দ্বাৰা লাভ কৰা নাছিল। তথাপি সৎ-সংগৰ সংস্পর্শত তেওঁৰ অজ্ঞানতা নাইকিয়া হৈ সাধনাৰ দ্বাৰা যি জেউতি তেওঁৰ অন্তৰত উজলি উঠিছিল সেয়া মুখেৰেই প্রকাশ কৰিছিল। তেওঁ মৌখিকভাৱেই সুন্দৰ সুন্দৰ ভজন ৰচনা কৰিছিল।

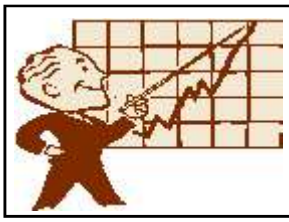
কবীৰদাসে দেখুওৱা পথেৰেই গুৰু নানকে শিখ ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল। কবীৰৰ দৰে তেৱোঁ লেখা-পঢ়া নাজানিছিল। মৌখিকভাৱে ৰচনা কৰা তেওঁৰ গীত-পদসমূহৰ মাজত সৃষ্টি তত্ত্বৰ গূঢ়ার্থ আৰু সাম্য-মৈত্রীৰ এখন সমাজ প্রতিষ্ঠা প্রচেষ্টা দেখা যায়। তেওঁৰ ৰচনাবোৰ 'গুৰু গ্রন্থচাহিব'ত সংগৃহীত হৈছে।

স্বামী ৰমানন্দৰ শিষ্য সগুণ উপাসক গোস্বামী তুলসীদাসে *ৰামচৰিতমানস* আৰু *বিনয় পত্রিকা* এই দুখন গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। তুলসীদাসৰ ৰাম হৈছে পৰম ব্রহ্ম, নিৰঞ্জন, নির্গুণ আদি অন্ত ৰহিত; তথাপিও তেওঁ ভক্তৰ কাৰণে নৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। তুলসীদাসে হিন্দু ধর্মৰ প্রকৃত স্বৰূপ ৰাম চৰিত্রৰ মাজেৰে প্রকাশ কৰোৱাইছে। ধর্ম আৰু সমাজ ব্যৱস্থা কেনে হোৱা উচিত, ৰজা-প্রজা, উচ্চ-নীচ, ব্রাহ্মণ-শূদ্র আদি সামাজিক বন্ধনৰ লগত মাতা-পিতা, গুৰু-ভাই আদি পা�ৰিবাৰিক সম্বন্ধবোৰক কেনেদৰে খাপ খুৱাব পাৰি *ৰামচৰিতমানসত* তাৰ বিশদ বিৱৰণ দিয়া হৈছে। এই গ্রন্থত তুলসীদাসে এক আদর্শ সমাজৰ চিত্র অংকন কৰিছে। সমাজৰ ৰজাই হওক বা প্রজাই হওক, উচ্চই হওক বা নীচেই হওক, ধনীয়ে হওক বা দৰিদ্রই হওক প্রত্যেকেই নিজৰ পথ নির্দেশনা পাব পাৰে। সেয়েহে *ৰামচৰিতমানসৰ* আদৰ সার্বভৌম। *বিনয় পত্রিকাত* তুলসীদাসে, সেৱা-সেৱক-ভাবৰ ভক্তিৰ অতি আকষর্ণীয় বর্ণনা দিছে। পণ্ডিত, গায়ক, সাধকসকলৰ মাজত এইখন গ্রন্থৰ প্রচাৰ অধিক।

স্বামী ৰামানন্দৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত ভক্ত কবিসকলে যি দৰে হিন্দী ভাষাত ৰাম উপাসনাৰ বিপুল সাহিত্য সৃষ্টি কৰিলে, ঠিক একেদৰে শুদ্ধাদ্বৈতবাদৰ প্রবক্তা শ্রীবল্লভাচার্যৰ প্রেৰণাতো ব্রজভাষাত বিশিষ্ট ভক্তি কাব্যৰ সৃষ্টি হ'ল। বল্লভাচার্যই তেওঁৰ ধর্মমত প্রচাৰ কৰিবলৈ *ব্রহ্মসূত্রৰ* 'অনুভাষ্য' আৰু *ভাগৱতৰ* 'সুবোধিনী' টীকা প্রণয়ন কৰিছিল। বলভাচার্যৰ পুত্র বিটঠল নাথে ব্রজভাষাত কৃষ্ণ ভক্তিৰ বিকাশৰ নিমিত্তে অত্যন্ত সৰল আৰু মধুৰ বাণীত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণৰ যশোগান কৰা আঠজন প্রসিদ্ধ কবিক নির্বাচন কৰি 'অষ্টছাপ' নামৰ সম্প্রদায়ৰ এটা প্রতিষ্ঠা কৰে। অষ্টছাপৰ কবিসকলৰ ভিতৰত সুৰদাস সর্বশ্রেষ্ঠ। তেওঁ স্বয়ং বল্লভাচার্যৰ শিষ্য আছিল। ব্রজভাষাত ৰচনা কৰা সুৰদাসৰ গীত-পদৰ সংগ্রহ *সুৰসাগৰ* ভক্তি সাহিত্যৰ একক অমূল্য সম্পদ। অষ্টছাপৰ কবিসকলৰ সাহিত্যত বিশেষকৈ বাৎসল্য, সখ্য আৰু মধুৰ ভক্তিৰ অভিব্যক্তি ঘটিছে।

অষ্টছাপৰ কবিসকলৰ পাছত কৃষ্ণ ভক্ত কবিসকলৰ ভিতৰত ভক্ত কবি মীৰাবাঈ উল্লেখযোগ্য। ৰাজৰাণী হৈও ৰাজবৈভৱ আৰু সুখ-সুবিধাবোৰক তুচ্ছ জ্ঞান কৰি শ্ৰীকৃষ্ণক নিজৰ আৰাধ্য দেৱ আৰু পতিৰূপে মানি আৰাধনাত ৰত হৈছিল। তেওঁ ধৰ্ম প্ৰচাৰিকা নাছিল যদিও মাৰোৱাৰী আৰু ব্ৰজভাষা মিশ্ৰিত ভাষা এটাত মীৰাবায়ে গীত ৰচনা কৰিছিল। মধ্যযুগীয় গুজৰাটী সাহিত্যৰ এগৰাকী উল্লেখযোগ্য কবি হিচাপে মীৰাবাঈৰ খ্যাতি আছিল। শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰেমত মত্ত হৈ ৰচনা কৰা মীৰাবাঈৰ গীতসমূহৰ মাজত মুখ্যতঃ মধুৰ ভক্তি অভিব্যক্তি হ'লেও ঠায়ে ঠায়ে দাস্য ভক্তিৰ নিদৰ্শনো পোৱা যায়। ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্যত মীৰাবাঈৰ ভজনবোৰৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে।

গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তক চৈতন্যদেৱৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু আন্দোলনে মধ্যযুগীয় বঙলা সাহিত্যৰ বিশেষকৈ গীতি কবিতা, পদাৱলী আৰু জীৱনী সাহিত্যক চহকী কৰিছে। চৈতন্যদেৱে শিষ্যসকলক সংগঠিত কৰি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰা নাছিল। তেওঁৰ আদৰ্শ আৰু ব্যক্তিত্বই শিষ্যসকলক অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। তেওঁলোকেহে গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনক প্ৰসাৰ সাধন কৰে। এই বিষয়ত চৈতন্যদেৱৰ ছজন শিষ্যৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁলোক 'ষট্ গোস্বামী' ৰূপে খ্যাত। তেওঁলোকৰ ভিতৰত ৰূপ গোস্বামী, সনাতন গোস্বামী আৰু জীৱ গোস্বামীৰ নাম বেছি প্ৰসিদ্ধ। তেওঁলোকে বৃন্দাবনক সাধনাৰ কেন্দ্ৰ ৰূপে স্থাপন কৰি চৈতন্য সম্প্ৰদায়ৰ ভক্তি ধাৰাক শাস্ত্ৰীয় ৰূপ দিবলৈ কেইবাখনো গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত ৰূপ গোস্বামীৰ *ভক্তিৰসামৃত সিন্ধু, উজ্জ্বল নীলমনি* আৰু *লঘু ভাগৱতামৃত প্ৰধান*।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ভাৰতীয় ভক্তি আন্দোলনৰ ফলত সৃষ্ট সাহিত্যৰাজিৰ পৰিচয় আগবঢ়াওক। (200 টা শব্দৰ ভিতৰত)

৫.৫ অসমৰ বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদ

অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত শৈৱ, শাক্ত ধৰ্মৰ সমান্তৰালকৈ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সুঁতি এটাও প্ৰৱাহিত হৈ আছিল। দ্বাদশ শতিকাৰ ৰজা ধৰ্মপালৰ পুষ্পভদ্ৰা তাম্ৰশাসন আৰু পঞ্চদশ শতিকাৰ আদিভাগৰ স্বধয়াপুৰীৰ (উত্তৰ লক্ষীমপুৰ) ৰজা সত্যনাৰায়ণ-লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ তাম্ৰ শাসন বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অস্তিত্ব ভালকৈ অনুমান কৰিব পাৰি। প্ৰাক্-শংকৰী কবি হেম সৰস্বতী, মাধৱ-কন্দলী আদিৰ ৰচনাত বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱ দেখা পোৱা যায়। তাৰ বাহিৰেও হাজো, অশ্বক্লান্ত আৰু উত্তৰ লক্ষীমপুৰৰ বাসুদেৱ থান আদিত বাসুদেৱ পূজা বা পাঞ্চৰাত্ৰ বৈষ্ণৱ মাৰ্গৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা *কালিকা পুৰাণ, যোগিনীতন্ত্ৰৰ* পৰা জানিব পাৰি। কিন্তু মন্দিৰ আৰু ব্যক্তি বিশেষৰ মাজতে এই ধৰ্ম আবদ্ধ আছিল। গতিকে প্ৰাক্শংকৰী যুগৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মই জনসাধাৰণক প্লাৱিত কৰা নাছিল আৰু তান্ত্ৰিক বৈষ্ণৱ মাৰ্গ জনসাধাৰণৰ উপযোগীও নাছিল। ইয়াৰ উপৰি সেই

সময়ত নানা ধর্ম, নানা আচাৰ-পদ্ধতিৰ খেলিমেলিত এটা বিশৃংখল অৱস্থাৰ সৃষ্টি হৈছিল। নৈতিক আদর্শ, আধ্যাত্মিক সাধনা আৰু সত্য ধর্ম আচৰণ কৰাৰ সুযোগ আৰু সুবিধা নথকাত সমাজত ব্যাভিচাৰ আৰু কু-আদর্শই খোপনি পুতিছিল। এনে পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হৈ শংকৰদেৱে জনসাধাৰণৰ আগত প্রাচীন সনাতন ধর্মৰ আদর্শ দাঙি ধৰিবলৈ স্থিৰ কৰে। তেওঁ ভালকৈয়ে উপলব্ধি কৰিছিল যে অসমৰ বিভিন্ন মতাৱলম্বী জনসমূহৰ মাজত সম্প্রীতি, ঐক্য আৰু আধ্যাত্মিক ভাব জগাই তুলিবলৈ হ'লে এটা সহজ আচৰণীয় সাধন পন্থা বা ধর্ম মার্গৰ সন্ধান দিব লাগিব। বৈষ্ণৱ ভক্তি মার্গে সেই সহজ সাধন পন্থাৰ ঠাই পূৰণ কৰিব বুলি তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ বাৰ বছৰকাল সমগ্র ভাৰতবর্ষৰ তীর্থস্থানসমূহ ভ্রমণ কৰি বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়ৰ ক্রিয়া-কলাপ লক্ষ্য কৰি, মধ্যযুগীয় ভাৰতবর্ষত প্রচলিত ভক্তি আন্দোলনৰ আদর্শত নিজ দেশ, কাল আৰু পাত্রৰ উপযোগী কৰি ঐকান্তিক বৈষ্ণৱ ভক্তিমার্গ প্রতিষ্ঠা কৰে। শংকৰদেৱ প্রচাৰিত এই ভক্তি মার্গ তথা ধর্মক সেয়েহে নৱ বৈষ্ণৱ ধর্ম বোলা হয়। নাম, দেউ (উপাস্য) গুৰু, ভকত — এই চাৰি তত্ত্বক ভক্তি সাধনৰ অপৰিহার্য অংগস্বৰূপে ইয়াত দেখুৱাই জনসাধাৰণক উদ্বুদ্ধ কৰা হৈছিল।

৫.৫.১ অসমৰ ভক্তিমার্গৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ

সর্বভাৰতীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমি আৰু আদর্শত শংকৰদেৱে অসমত নৱবৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰ কৰিলেও অসমৰ নৱ বৈষ্ণৱ ধর্মৰ লগত ভাৰতৰ আন আন প্রাদেশিক বৈষ্ণৱ ধর্মৰ ভালেমান পার্থক্য আছে। শংকৰদেৱে তীর্থ ভ্রমণৰ কালছোৱাত নিঃসন্দেহে শংকৰাচার্যৰ অদ্বৈতবাদ, ৰামানুজাচার্যৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদকে ধৰি মাধবাচার্যৰ দ্বৈতবাদ, বল্লভাচার্যৰ শুদ্ধ অদ্বৈতবাদ আদি বেদান্তৰ ভাষ্যসমূহ অধ্যয়ন কৰিছিল। কেৱল অধ্যয়ন কৰাই নহয়, প্রতিটো সম্প্রদায়ৰ সাধনমার্গ, আচাৰ-ৰীতি, দার্শনিকতা আদি বিচাৰ কৰি গ্রহণ বর্জনৰ যোগেদি অসম তথা উত্তৰ পূর্বাঞ্চলত যি নৱবৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰ কৰে, সেয়া ভাৰতবর্ষৰ সকলো বৈষ্ণৱ ভক্তি মতৰ মাজতে একক আৰু অনন্য। শংকৰদেৱ প্রচাৰিত নৱবৈষ্ণৱ ধর্মৰ এই বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল—

1। একেশ্বৰবাদিতা আৰু একশৰণৰ প্রতি অবিচল আস্থা।

2¼ কৃষ্ণ চৰিত্র প্রধান আৰু অৱতাৰবাদ স্বীকাৰ।

3¼ শৰণত নাম, দেৱ, গুৰু আৰু ভকতক গুৰুত্ব।

4। সৎ সঙ্গৰ প্রতি আস্থা।

5। নৱবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্রৱণ-কীর্ত্তনৰ ওপৰত শ্রেষ্ঠত্ব আৰোপ।

6। দাস্য ভক্তিৰ প্রতি পৰাকাষ্ঠা।

7। ভকতি পন্থত জাতিভেদ পৰিহাৰ।

8। বিগ্রহ উপাসনা অস্বীকাৰ।

9। ৰাম-কৃষ্ণৰ অভিন্নতা প্রদর্শন।

10। ভগৱন্তৰ প্রসাদ তত্ত্বৰ প্রতি বিশ্বাস।

11। জ্ঞান আৰু কর্মতকৈ ভক্তিৰ শ্রেষ্ঠত্ব প্রতিপাদন।

12। অহিংসা, প্রেম, দয়া আদি সৎ প্রবৃত্তিৰ কর্ষণৰ ওপৰত গুৰুত্ব।

13। যাগ, যজ্ঞ, তপস্যা ব্রত আদি কষ্ট সাধ্য তথা ক্রিয়াবহুল সাধনা বা উপাসনাৰ অনুপযোগিতা দর্শন।

14। মুকুতিতকৈ ভকতিৰ শ্রেষ্ঠত্ব প্রতিপাদন।

15। অব্যাভিচাৰী ভক্তিত গুৰুত্ব আৰোপ।

16। হৰিহৰৰ মাজত উপাস্য আৰু উপাসকৰ সম্বন্ধ স্থাপন।

শংকৰদেৰ প্রৱর্তিত নৱবৈষ্ণৱ ধর্মৰ উল্লিখিত বৈশিষ্ট্যসমূহ শংকৰদেৰ আৰু তেওঁ অনুগামীসকলে ৰচনা কৰা গ্রন্থৰাজিৰ মাজেৰে প্রকাশিত হৈছে।

৫.৫.২ অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য

অসমীয়া সাহিত্যৰ অধিক সংখ্যক মধ্যযুগীয় গ্রন্থৰাজিয়ে নৱবৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ ফলশ্রুতিত ৰচিত। পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাত ধর্ম প্রচাৰৰ উদ্দেশ্যে মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে অশেষ সাধনাৰ দ্বাৰা এক বিৰাট বৈষ্ণৱ সাহিত্য গঢ়ি তুলিছিল। তেওঁলোকে বৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰৰ বাবে *ভাগৱত পুৰাণ, হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ* আদিৰ পৰা বিষয়বস্তু, কাহিনী লৈ ভিন্নধর্মী সাহিত্য সৃষ্টি কৰে।

সাহিত্যৰ ৰূপ অনুসৰি অসমৰ ভক্তি সাহিত্যক তলত দিয়া ধৰণে ভাগ কৰিব পাৰি।

কাব্য ঃ কাব্য সাহিত্যৰ ভিতৰত শংকৰদেৱৰ *দশম, হৰিশ্চন্দ্র উপাখ্যান, ৰুক্মিণীহৰণ কাব্য, বলিচলন, অমৃত মন্থন, অজামিল উপাখ্যান, কুৰুক্ষেত্র, মাধৱদেৱৰ ৰামায়ণৰ আদি কাণ্ড, ৰাজসুয় কাব্য,* অনন্ত কন্দলিৰ *বৃত্রাসুৰ বধ, মহীৰাৱণ বধ, কুমাৰ হৰণ* আৰু ৰাম সৰস্বতীৰ *বধ কাব্য*সমূহ উল্লেখযোগ্য।

ভক্তিতত্ত্ব প্রকাশক গ্রন্থ ঃ এই শ্রেণীৰ কাব্যৰ ভিতৰত শংকৰদেৱৰ *ভক্তি প্রদীপ, ভক্তি ৰত্নাকৰ, নিমি-নৱসিদ্ধ সংবাদ, মাধৱদেৱৰ নামঘোষা, জন্মৰহস্য, ভক্তি ৰত্নাৱলী, নাম মালিকা,* ভট্টদেৱৰ *ভক্তি বিবেক, কথা গীতা, কথা ভাগৱত, কথা ৰত্নাৱলী, শৰণ মালিকা, ভক্তিসাৰ* আদি উল্লেখযোগ্য।

অংকীয়া নাট ঃ অংকীয়া নাট অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ ধর্মৰে ফচল। শংকৰদেৱ অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰো জনক। তেওঁ ৰচনা কৰা ছখন নাটক হৈছে— *পত্নী প্রসাদ, কালীয় দমন, কেলি গোপাল, ৰুক্মিণী হৰণ, পাৰিজাত হৰণ* আৰু *ৰাম বিজয়*। মাধৱদেৱৰ অঙ্কীয়া নাট কেইখন হ'ল— *চোৰধৰা, পিম্পৰা গুচোৱা, ভূমি লেটোৱা, ভোজনবেহাৰ, আৰু অর্জুন ভঞ্জন*। অনন্ত কন্দলিৰ *সীতাৰ পাতাল প্রৱেশ* নাটো এই প্রসংগত উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ উপৰি শংকৰোত্তৰ যুগৰ গোপাল আতা, ৰামচৰণ

ঠাকুৰ, দৈতাৰি ঠাকুৰ আদি কবিসকলেও ভালেসংখ্যক অংকীয়া নাট ৰচনা কৰি অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ ভঁৰাল চহকী কৰি তুলিছিল।

গীত ঃ গীতৰ ভিতৰত বৰগীত আৰু ভটিমা উল্লেখযোগ্য। শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা গীতসমূহক বৰগীত বোলা হয়। বর্তমান প্রচলিত বৰগীতসমূহৰ ডেৰকুৰিমান শংকৰদেৱৰ আৰু 157টা মান বৰগীত মাধৱদেৱৰ ৰচনা। ভটিমাসমূহ প্রশস্তি বা গুণ-গৰিমা প্রকাশক গীত। শংকৰদেৱে নাট-ভটিমা, দেৱ-ভটিমা আৰু ৰাজভটিমা নামেৰে তিনি শ্রেণীৰ ভটিমা সৃষ্টি কৰিছিল। তাৰ লগত মাধৱদেৱে গুৰু ভটিমা সংযোগ কৰি চাৰি শ্রেণীৰ ভটিমা পৰম্পৰাৰ সৃষ্টি কৰে। শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ শিষ্যসকলেও পৰৱর্তী কালত বহুতো গীত-পদ ৰচনা কৰা দেখা যায়।

নাম প্রসংগ ঃ নাম প্রসংগৰ পুথিৰ ভিতৰত শংকৰদেৱৰ *কীর্তন* আৰু *গুণমালা* উল্লেখযোগ্য।

চৰিত সাহিত্য ঃ চৰিত সাহিত্যও অসমীয়া বৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনৰে ফল। মাধৱদেৱ 'চৰিত তোলা' প্রথাৰ প্রবর্তক। মাধৱদেৱৰ পাছত সন্ত-মহন্তসকলে জীৱনী আকাৰে চৰিত পুথি ৰচনা কৰিবলৈ ধৰে। চৰিত পুথি ৰচকসকলৰ ভিতৰত ৰামচৰণ ঠাকুৰ, ভূষণ দ্বিজ, দৈতাৰী ঠাকুৰ, ৰামানন্দ দ্বিজ, ৰামৰায় আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

মধ্যযুগীয় অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যৰ প্রধান লক্ষণসমূহ হৈছে— এইসমূহ প্রচাৰধর্মী। জনসাধাৰণৰ মাজত ভক্তি ধর্ম প্রচাৰেই এইবোৰৰ ঘাই লক্ষ্য। মধ্যযুগীয় লেখক-নাট্যকাৰসকলে কাব্য ৰস সৃষ্টিতকৈ ভক্তি ৰস সৃষ্টিতহে অধিক মনোনিৱেশ কৰিছিল। লোক মনোৰঞ্জন বা লোক আকর্ষণৰ বাবে হাস্য, কৰুণ, শৃংগাৰ, বীৰ আদি ৰসৰ সমাবেশ ঘটাইছিল যদিও ভক্তিৰসৰ প্রাধান্য যাতে ক্ষুণ্ণ নহয় তাৰ কাৰণে সততে দৃষ্টি ৰাখিছিল।

৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- খ্রীষ্ট্রীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকাৰ কালছোৱাৰ ভিতৰত তামিল প্রদেশত ভক্তি আন্দোলনৰ সূত্রপাত ঘটে আৰু একাদশ-দ্বাদশ শতিকাত এই আন্দোলনে উত্তৰ ভাৰতত প্রৱেশ কৰি তাৰ পৰৱর্তী শতিকা কেইটাত সমগ্র ভাৰততে বিস্তাৰ লাভ কৰে।
- আলোৱাৰসকলে আৰম্ভণি ঘটোৱা ভক্তি আন্দোলনক সুব্যৱস্থিত কৰি ৰামানুজাচার্যই বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ নামেৰে দার্শনিক মত প্রতিষ্ঠা কৰে। অৱশ্যে ৰামানুজাচার্যৰ পূর্বে শংকৰাচার্যই সনাতন হিন্দু ধর্মক পৰিমার্জিত কৰি 'অদ্বৈতবাদ' তত্ত্ব প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। ৰামানুজাচার্যৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ আছিল শংকৰাচার্যৰ অদ্বৈতবাদৰ প্রতিক্রিয়া স্বৰূপ।
- শংকৰাচার্য আৰু ৰামানুচার্যৰ পাছতো ভালেকেইজন আচার্যই ভক্তিমার্গৰ নিজা নিজা

দার্শনিক মতবাদ আগবঢ়ায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত নিম্বাকাচার্যৰ দ্বৈতাদ্বিতবাদ, মধৱাচার্যৰ 'দ্বৈতবাদ' বল্লভাচার্যৰ শুদ্ধ দ্বৈতবাদ, বলদেৱ বিদ্যাভূষণৰ 'অচিন্ত্যভেদাভেদবাদ' উল্লেখযোগ্য।

- ভক্তি আন্দোলনক কেন্দ্র কৰি মধ্যযুগৰ ভাৰতীয় সাহিত্য গঢ় লৈ উঠিছিল। ভক্তিবাদৰ আচার্যসকলে নিজ মত প্রতিষ্ঠা কৰাৰ কাৰণে বৈদিক গ্রন্থসমূহৰ টীকা ভাষ্য ৰচনা কৰাৰ সমান্তৰালকৈ প্রাদেশিক ভাষাসমূহতো বিভিন্ন শ্রেণীৰ ভক্তি সাহিত্য সৃষ্টি হ'বলৈ ধৰে। ভাৰতবর্ষৰ ভিতৰত তামিল সাহিত্যই আটাইতকৈ প্রাচীন, ইয়াৰ মূলতে হৈছে খ্রীঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা নৱম শতিকাৰ সময়ছোৱাত তামিল প্রদেশত আলোৱাৰসকলৰ নেতৃত্বত গঢ়ি উঠা ভক্তি আন্দোলন।
- উত্তৰ ভাৰতত হিন্দী আৰু ব্রজাৱলী ভাষাৰ সাহিত্যৰ বিকাশতো ভক্তি আন্দোলনৰ প্রভাৱ অপৰিসীম। শ্রীৰামানন্দৰ প্রভাৱত হিন্দী ভাষাত ৰাম উপাসনাৰ বিপুল সাহিত্য গঢ় লৈ উঠিছিল। ঠিক একেদৰে শ্রী বল্লভাচার্যৰ প্রেৰণাত ব্রজ ভাষাত বিশিষ্ট ভক্তি সাহিত্যৰ সৃষ্টি হ'ল।
- অসমীয়া মধ্যযুগীয় সাহিত্যৰাজিৰ মূলতে আছিল শংকৰদেৱ প্রচাৰিত নৱবৈষ্ণৱ ধর্ম, শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ আৰু তেওঁলোকৰ শিষ্য প্রশিষ্যসকলে ৰচনা কৰা কাব্য, নাটক, গীত, পদ-ভটিমা আদিয়ে মধ্যযুগৰ অসমীয়া সাহিত্যক চহকী কৰিছে। ভক্তি আন্দোলনৰ পটভূমিতে অসমীয়া গদ্যৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশো অতি মন কৰিবলগীয়া দিশ।

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১। গোস্বামী, উপেন্দ্র নাথ (2012) ঃ বৈষ্ণৱ ভক্তিধাৰা আৰু সন্ত কথা; মণি-মাণিক প্রকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, সপ্তম সংস্কৰণ।

২। চহৰীয়া, কনক চন্দ্র (2015) ঃ অসমৰ বৈষ্ণৱ ধর্ম আৰু সাহিত্য; চন্দ্র প্রকাশ, গুৱাহাটী।

৩। মজুমদাৰ, বিমল (2017) ঃ ভক্তি সাহিত্য; চন্দ্র প্রকাশ, গুৱাহাটী।

৪। শর্মা, কুসুম চন্দ্র (2017) ঃ বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদ শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ সাহিত্য আলোচনা, বান্ধৱ, গুৱাহাটী।

৫। শর্মা, তীর্থ নাথ (2014) ঃ সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্রমা, বাণী প্রকাশ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী।

৬। শর্মা, সত্যেন্দ্র নাথ (2001) ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, প্রতিমা দেৱী (প্রকাশিত), ৰিহাবাৰী।

৫.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৰল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভক্তিৰ সংজ্ঞা.....ভক্তি শব্দৰ উৎস.....ভক্তিৰ বিভিন্ন ভাগসসমূহ.....।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ তামিল প্রদেশত ভক্তি আন্দোলনৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ..... উৎপত্তিৰ সময়..... আলোৱাৰ সকলৰ ভূমিকা.....।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰামানুজাচার্য.....শংকৰাচার্য নিম্বাকাচার্য.....মাধৱাচার্য.....বল্লভাচার্য.....।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভক্তিবাদৰ দার্শনিক আচার্যসকলে প্রণয়ন কৰা টীকা-ভাষ্যসমূহ.....ভক্ত কবিসকলৰ দ্বাৰা প্রণিত গ্রন্থসমূহ।

৫.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ ভক্তিৰ প্রকাৰসমূহ উল্লেখ কৰি নবধা ভক্তি বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভক্তিৰ বিভিন্ন মতসমূহৰ আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ভক্তিক ৰস আখ্যা দিব পাৰিনে যুক্তি আগবঢ়াওক?

প্রশ্ন ৪ ঃ অসমত নৱবৈষ্ণৱ ভক্তি আন্দোলনৰ সূচনাৰ কাৰণসমূহ লিখক?

প্রশ্ন ৫ ঃ অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ ধর্মৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ ধর্মৰ ফলশ্রুতিত সৃষ্ট সাহিত্যৰাজিৰ পৰিচয় আগবঢ়াওক।

*** ***** ***